

Heñňamlaryň hakykaty -1: «Awestanyň» dili we ýazuwy meselesi

Category: Kitapcy, Oýlanmalar, Sözler, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 22 января, 2025

Heñňamlaryň hakykaty -1: "Awestanyň" dili we ýazuwy meselesi
HEÑŇAMLARYŇ HAKYKATY

- ýa-da «Awesta» hakynda ylmy-taryhy oýlanmalar

«Awesta» kitabı otparazçılık dininiň mukaddes kitabıdır. «Awesta» sözi wesýetnama, nesihatnama, üýtgewsiz ýa-da jedelsiz kada-kanunlar diýen manyny berýär. Bu kitabıň dörän ýeri häzirki Türkmenistandyr.

Türkmen halkynyň yslam dininden öň otparazlyk dinine uýandygy «Ruhnamada-da» bellenilýär. Otparazçılık dini müňýyllylaryň dowamynda dini ynanç hökmünde Gündogar halklarynyň arasynda giňden ýaýrapdyr.

Otparazçılık dini bilen baglanychykly ynançlar biziň şu günlerimize çenli saklanyp galypdyr. Olaryň köpüsi yslam dinine hem ornaşypdyr. Otparazçılık döwri dörän dini ynançlar doğrusynda Saparmyrat Türkmenbaşy «Ruhnamada» şeýle ýazýar:

«Şol döwürlerde adamlar gökde Güne, ýerde Günüň bir bölegi hökmünde oda çokunypdyrlar. Ýyldyrym çakanda Hudaý gaharlanýandır öydüpdirler. Şeýdip Güne salam bermek, Aýy yüzüňe sylmak, gelin gelende, baýramçılıklarda şaman oduny ýakmak, aýry-aýry aýlarda tütün çykarmak, otdan towusmak, näsagyň daşyndan ot aýlamak, şamanyň dem salan suwundan içmek, suwy Taňry, gudrat hasaplamaýaly ynançlar türkmenleriň däp-dessuryna siňipdir, rymlaryna giripdir. Tüytätin Gaýtarmış ata, gökde ýagyş ýagdyrmak üçin sanajyn kakýan Garry mama baradaky suw, ýagmyr bilen baglanychykly ynançlar otparazçılık eýýamynda dörän ynançlardyr».

Häli-häzire çenli biziň halkymyzda dogup gelýän Güne salam berilmegi, täze dogan Aýyň ýüze sylsynmagy, Nowruzda şaman oduny ýakyp, otdan towusylmagy otparazlyk eýýamynda dörän ynançlaryň dowamat ýörelgä öwrülendigini subut edýär.

Gündogarşynaslyk yılmynda «Awesta» kitabynyň dörän ýeri hem wagty, onuň dili, çepeçiligi ýaly meselelerde gapmagarşylykly pikirler bar. Gündogarşynas alym Ý.E.Bertels bu diniň dörän ýerini gadymy Merw hasaplaýar.

«Ruhnamada» hem mundan 2,5 müň ýyl golaý bu dini Zaratuştranyň döredendigi nygtalýar. Gadymy Sogdy, Baktriýa ýaly döwletlerde otparazçylyk dini ýöredilipdir.

► «Awestanyň» dili hem ýazuwy meselesi

Dünýäniň alymlary «Awestanyň» dili meselesinde köp jedelleşdiler. Kimler ony gadymy eýran dili hasaplady. Başgalary gadymy eýran diliniň dialekti-şiwesi diýen pikiri öñe sürdürüler. Alymlaryň bir topary bolsa «Awestanyň öz dili diýen düşünjäni orta atdylar. Meseläniň şeýle jedelli halda örboýuna galmagyna dogry düşünmeli. Sebäbi dil ösýän çepeçilik hadysadır. Dünýäde ynsan aragatnaşygynyň möhüm serişdesi hyzmatyny bitiryän, ösýän diller bilen bir hatarda, taryha öwrülen diller hem bar. Ya bolmasa ösüşi başdan geçirip, az sanly adamlara hyzmat edýän dillerem bar. Dil meselesi gaty çylşyrymly hadysadır.

«Awestanyň» dili meselesinde uly alym, gündogarşynas Ý.E.Bertelsiň pikiri juda gyzykly hem hakykata golaýdyr. Onuň pikirine görä, «Awestanyň» dili gadymy Merw, Balh hem-de Hamun kölünüň (Belki, Hazar denzi? – A.T.) töwereklerinde ýaşan halklaryň dilidir. Alymyň pikirine görä, «Awestanyň» dilinde parfiýan diline golaý alamatlar, şonuň ýaly-da sogdy diline, şeýle hem pamir diller toparyna degişli alamatlar bar. Başgaça aýdanyňda, alym «Awestanyň» diliniň watanyň skif-sak dillerinde gepleýän halklardygyny ýörite belleýär. «Ruhnamanyň» öñe sürýän pikirlerinden ugur alsañ, Parfiýa, sogdy, skif, sak dilleri diýilýänler gadymy türkmen taýpalarynyň dilidir. Şol bir wagtyň özünde häzirki zaman

täjik dili bilen «Awestanyň» diliniň arasyndaky dil maşgala meňzeşlik baglanyşygy yzarlamaagyň mümkün däldigini nygtap, gadymy eýran diliniň sözlük gorunyň käbir çakly böleklerinde umumylygyň bardygyny ýazýar.

Gündogar metbeçiligini öwrenen alym Almaz Ýazberdiýew:

«Gündogar metbeçiliği we köne türkmen basma kitaplary» atly işinde miladydan öň hem miladynyň ilkinji müñýylllyklarynda Beýik hemem şöhratlanan patyşalar, sultanlar öz taryhyny ýazyp galdyrypdyrlar. Olar azyndan iki ýa üç dilde öz şöhratlaryny ýazdyrypdyrlar. Olar ilkinji nobatda öz ene dillerinde soň hem imperiýanyň çäklerinde ýörgünlü bolan, köpüň düşünýän, aralyk dilleri dilleri saýlap alypdyrlar. «Mysal üçin, Müsüriň faraonlary özleriniň resmi ýazgylaryny gadymy müsür, kort we grek, ahameni patyşalary gadymy pars, gun we ortapars, sasany şalary ortapars we parfýan dillerinde monumental ýazgylaryny bina edipdirler».

(A.Ýazberdiýew «Gündogar metbeçiliği we köne türkmen basma kitaplary», 22 sah.).

Oguz-orhon ýazgylary hem iki dilde oguz hen hytaý dillerindedir. «Awesta» kitabı otparazçylyk dininiň baş mukaddes kitabı ilki biziň ülkemizde ata-babalarymyz tarapyndan döredilip, soňra dünýäniň beýleki ýerlerine (şol sanda Eýrana – A.T.) ýaýrapdyr. Zaratuştranyň din taglymaty köp halklar, halkyétler, taýpalar tarapyndan kabul edilipdir. Önde biz «Awestanyň diliniň dürlüce atlandyrylýandygyny aýtdyk. Oňa alymlaryň bir böleginiň «Awestanyň» dilinde dürlü dil toparlarynyň nusgalarynyň ýa-da onuň dürlü dil toparlaryna meňzeşliginiň bardygyny delilli gürrüne salgylanyp düşündirdik. Şol bir wagtyň özünde monumental ýazgylaryň pesinden iki-üç dilde ýazylanynam ýatladyk. Eger şeýle bolsa, «Awestanyň» dili soňra has kämilleşen dilleriniň özenidir. Onda dürlü dilleriň alamatlarynyň bolmagy bolsa, onuň soňky dörän dillere esas bolan ortalyk dil bolandyr diýip oýlanmaga esas berýär.

Çeşmelerde berilýän maglumatlara görä, «Awesta» kitabynyň dini

däpler hem baýramçylyklar bilen bagly ýazgylary şol döwürdäki ybadathanalarda okalypdyr. Bu hakykaty meşhur rus arheology, Magtymguly adyndaky Halkara baýragynyň eýesi Wiktor Sarianidiniň «Marguş: Murgap derýasynyň köne hanasynyň aýagyndaky gadymy Gündogar şalygy» we «Goňurdepe: Şalaryň we hudaýlaryň şäheri» atly kitaplarynda berilýän maglumatlar hem tassyklaýar. Otparazçylyk uzak wagtlap dini ynanç hökmünde adamlaryň aýında ýaşapdyr. Sunlukda «Awestanyň» ýazuw dili bilen adaty gepleşik dilinde tapawut duýlupdyr. Aslynda dil ösýän jemgyýetçilik hadysasy bolansoň, ýyllaryň geçmegini bilen bu mukaddes kitaby öz many öwüşgininde, owazlandyryp okamak kynlaşypdyr. Alymlar muny «Awestanyň» ýazylan dili öz ömrünü paýawlaýardy. Sözleriň aýdylyşy ýatdan çykyp başlapdy» diýip düşündirýärler. «Awesta» mukaddes kitapdy. Şonuň üçin ony üýtgetmän, bolşy ýaly owazly okamalydy. Bu bolsa «Awestanyň» hatynyň kämilleşdirilmegini talap edýärdi. Çünkü, «Awestanyň» ilki nusgası semit hatynda bolupdyr. Çeşmelerde berilýän maglumata görä, ol miladydan öñ III-IV asyrda ýazylypdyr. Eýýäm miladynyň II-III asyrlarynda bolsa, «Awestany» doly transkipsiýasynda ýazmagyň zerurlygy ýiti duýlupdyr. Mukaddes sözi ýoýman okamak esasy talap bolupdyr.

Miladynyň IV asyrynda Rim döwlet agalygynyň çäklerinde hristian dinine döwlet dini derejesi berlipdir. Sasany döwletiniň parasatly patyşasy Şapur II (309-379 ýý.) bu syýasy çäräni öz döwletinde ýola goýýar. Ol otparaz dininiň ruhanylaryny, alymlaryny toplap, otparazçylyk dininiň mukaddes ýazgylarynda duş gelýän ähli sesleri ýazyp beýan etmäge ukyply elipbiýi döretmegini we onuň bilen «Awestany» göçürmegi tabşyrýar. Bu wezipe tiz hem üstünlikli amal edilipdir. Şeýdibem, «Awestanyň» elipbiýi döräpdir. Bu barada belli taryhçy A.Ýazberdiýew ýörite çeşmelere salgylanyp şeýle maglumat berýär:

«Bu wezipe miladynyň IV asyrynyň 40-njy ýyllarynda ýokary derejede ussatlarça berjaý edilipdir. Netijede Zoroastrizm taglymatynyň ruhanylarynyň içinden çikan näbelli bir geniy haýran galdyryjy takyklyk bilen «Awesta» elipbiýini

döredipdir. Bu elipbiýiň döreýiš taryhyny ilik-düwme öwrenen W.B.Hennig bolsa şeýle nygtapdyr: «Awesta» elipbiýi asyrlar boýy ýuwaş-ýuwaşdan ösüşiň netijesi bilen däl-de, ýazuw sistemasynyň kemala gelşiniň adaty ýoluna mahsus bolmadyk gyşarma eýerip, düýbünden täzeden döredilen zatdyr. Ýeke söz bilen aýtsak, ol oýlanylyp tapylan zatdyr».

(A.Ýazberdiýew, Görkezilen kitap, 22 sah.)

Emma bu elipbiýiň gadymy parfýan hatyna gatnaşygy barada zat aýdylmandyr. Bu mesele geljekde ýörite öwrenilmelidir. Çünkü, «Awestanyň» dörän watany häzirki Türkmenistandyr. Onuň dili hem gürrünsiz biziň ata-babalarymyz saklaryň, sogdylaryň diline ýakyndyr. Onuň elipbiýi gürrünsiz türkmen hat sungatynyň taryhy bolup durýar. Türkmen milletiniň şu güne çenli jemi on alty hat görnüşinden peýdalananadygy barada dil biliminiň çeşmelerinde maglumatlar berilýär. Uzak geçmişde biziň ata-babalarymyz (olar taryhy çeşmelerde dürli-dürli atlandyrylyarlar) finikiý ýazuwynyň esasynda dörän arameý, horezm, sogdy, kuman, oguz hat-ýazuwlaryndan, soňra arap, latyn, kiril hatlaryndan peýdalanypdyr.

Otparazylyk dinini esaslandyryjy Zaratuştra miladydan öñ 569-ny ýylda doglupdyr. Emma bu maglumaty has aňyrrak äkitmek isleýän alymlar hem bar. «Miladynyň III-IV asyrlarynda «Awestanyň» dilini taryhy dil hökmünde çeşmelerde ýatlanılmagy böwrüni diňledýär. Sebäbi, dil ýuwaş-ýuwaşdan, endigan ösýän aragatnaşyk serişdesidir. Onuň ömrünüň VII-VIII asyrda paýawlan bolmagy akyla sygjak zat däl» diýip pikir edýänler-de bolmagy mümkün. Yöne başga bir zat bat. «Awesta» kitabynyň diliniň ömrünüň paýawlanyp paýawlanmandygyny Zaratuştranyň doglan senesi bilen şertlendirmek bolmaz. Zaratuştra pygamber täze dilde däl-de, eýsem öñ ýasaýan diliň esasynda «Awesta» kitabyny döredipdir.

(dowamy bar)...

Akmyrat TÄJIMOW,

Seýitnazar Seýdi adyndaky TDMI-niň türkmen edebiýaty kafedrasynyň uly mugallymy. Taryhy makalalar